

રહીયાળી રાત

:: ભાગ બીજો ::

સંસ્કૃત
અને
સાહિત્ય
સંસ્થા

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૨૬૫૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ રઘુપાળી રાત્રી

વિષય સૌંદર્ય : ૩૪૧ : ૨

સામાજિક સાહિત્ય સેન્ટ્રલ : વર્ષ ૩ : ક્રમાંક ૨

રઢીયાળી રાત

[ભાગ બીજો]

સંપાદક

અવેશચંદ સેઘાણી

મહારાજ વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
મહારાજી કૌંપીરાઈટ-સંગ્રહ
૧૨૬૫૩

મુદ્રણસ્થાન

જ્ઞાનારાયણ મુદ્રણાલય : : રાણપુર

નંબર : ૨૦૦૦ * ઇ. સ. : ૧૯૨૬

—મૂલ્ય એકે રૂપિયા—

અમદાવાદ

અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠ,

નિવેદન

પહેલાં જાગની પુરવણી રૂપે પ્રગટ થતા આ ખૂબ જ સામનો આટલો જોડો જન્મ આપી ગુજર જનતાને આભારી છે, કેમકે ગુજરાતને પોતાના અસલી ગુજની આ કાલી વેલી લોક-વાણીમાં બહુ જ જોઈ ચલે રસ પડી શક્યો છે.

પ્રથમ ભાગની પેઠે આમાં પણ કુટુંબ-જીવનની નાની નાની ઘટનાઓ, હર્મિંગીતો, ઇતિહાસ-ગીતો, રમકડાંઓ તથા મુસલમાની ગીતો હો છે જ. પરંતુ ‘રહીઆણી રાત’ના સીમાકા એટલેથી જ ન બાંધી લેતાં થોડા વધુ વિસ્તારવામાં આવ્યાં છે. રાખા-કૃષ્ણ, હાલરડાં, અને નવરાત્રિના બાલ-ગરબાની નવી ભાવ આ સંગ્રહમાં પાડેલી છે. છતાં આખરે આ સંગ્રહનું વધતું જતું કદ કદાચ ગુજર પ્રભની રજાવણી પર અતિશય વિશ્વાસ મુકવા જતાં પ્રભનાં ગજવાંની તાકાત વિચારવાનું છેક જુદી જરો, એમ માનીને તિથિ-ગીતો તથા બાર-મઝાની ગીતોનો રસભર્યા વિલાસ આ વખતે પણ જતો કરવો પડ્યો છે. અને હવે તો એ

“મામજાદે માસ્ખડે રમતાં
“લેળાં બેસી લોજનીયાં જમતાં
“હવે હરિ કેમ નથી મમતાં
આવો હરિ રાજ રમો વા’લા.”

અને

“જાદરવો ભલ બાણ્યો ને ઘોરમ વરસે મેધ”
“કુ’ રે લીંબઉં ધર આંબલું ને માસ પિંજુ લીંબય પરદેહ”

એવી કૃતિઓ કોણ જાણે ક્યારે રજા થઈ શકશે !

આ સંગ્રહમાંના ગીત ૬૮-૬૯ ફેરો ૬૬-વાંસળી- શેલી અને ‘છાન્દસ’ના એ ત્રણે શબ્દ લોક-ગીતો હોવા વિષે શંકા રહી છે.

‘લોક-સૃષ્ટિ’ પરનો પ્રવેશક કેવળ આ ગીત-સૃષ્ટિની background બની રહેલા લોક-જીવનની સમજ માત્ર જ લખ્યો છે. કારણ, અને કહેવામાં આવ્યું હતું કે લોક-જીવનથી વિખૂટા પડી ગયેલાં મણાં નર નારીઓની આ ગીતો માટેની રસ-પિપાસા, એ જીવનની સમજને

અભાવે અણુબીખી રહી છે. પરંતુ જ્યાં પ્રત્યક્ષ 'દર્શન' જ ન હોય, ત્યાં 'વર્ણન'ની પાંખો પર તો કલ્પના કેટલીક ઉડી શકવાની ! છતાં ચ ચત્ત કથો છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં જો આણું લોક-ધન જોય તો ગુજરાતમાં ચે કાં ન હોય ? એવી મંગળ આકાંક્ષા ગુજરાતના સાક્ષરોને તેમજ તરણોને હૃદયે જોરથી જન્મી છે. એની શોધ પણ મંડાઈ છે. ડાકોરની સંસ્થાન જાઈસ્કલવાળા બંધુ ચતુરભાઈ શંકરભાઈ પટેલ તથા હમરેઠના હત્સાહી શિક્ષક બંધુઓ મણિલાલ ઠાકર અને ઇન્દુપ્રસાદ બક્ષ ગુજરાતના લોક સમુદાયની અંદર જઈને ગીતો સંગ્રહી રહ્યા છે. તેમાંનાં થોડાં તેઓના અનુબદ્ધ થી છાપ્યાં છે. બાકી તો સ્વ. રણજીતરામભાઈનો સંગ્રહ પણ ગુર્જર લોક-ગીતોથી જ ભરેલો છે. એ બધાં ગીતો વખાસતાં મને તો ખાતરી થઈ છે કે સૌરાષ્ટ્ર તથા ગુજરાત, બન્નેની આ દૌલત સૈયારી જ છે. એનાં એ ગીતો, જેમ સૌરાષ્ટ્રના જુદા જુદા પ્રદેશોમાં જઈને ભાષા ઇત્યાદિના થોડા ફેરફાર સાથે ગવાયાં, તે જ રીતે ગુજરાતમાં જઈને પણ એ જ ગીતોએ પોતાને ઉપલો સ્વાંગ બદલી તે ભૂમિને અનુરૂપ લેખાસ પહેર્યાં. માટે કોઈકે કોઈકે અપવાદ સિવાય તો સોરઠી અને ગુજરાતી એવા વિભાગો આ ગીતો પરને અરથાને છે. વસ્તુતઃ એ બધાં ગીતો સારા ચ ગુજરાતનાં છે. સારા ચ ગુજરાતની અસ્મિતા એમાં અંકિત થઈ છે. સમસ્ત ગુર્જર જનતાના ગૌરવની એ સામગ્રી ગણાવ્યો ! પરંતુ ગુજરાતનાં ભાઈપહેનેએ આ ગીતોનાં શુદ્ધ સ્વરૂપ ઓળખી લેવાં પડશે. કેટલીક કૃતિઓ વિકૃત થઈ હોય છે.

'રઢીયાળી રાત'ના રસાસ્વાદ માટે મુંબઈ, વડોદરા અને હમરેઠનાં ભાઈપહેનેએ નિમંત્રણ ફીધું અને ઉદારતાથી અવધુ કીધું; ગુજરાત મહાવિદ્યાલય, ગુજરાત કોલેજ, રામજીદાસ કોલેજ અને દક્ષિણામૂર્તિ ભવનના આચાર્યો, અધ્યાપકો તેમજ વિદ્યાર્થી બંધુઓએ પોતાને ફારે આ પ્રચાર અજમાવવાનો સુચોગ કરી આપ્યો. એટલું જ નહિ પણ જ્યાં હજી જઈ શકાયું નથી તે બહાઉદ્દીન કોલેજમાં પણ અંગ્રેજી વિષયના એક અધ્યાપક સાહેબ પોતાના તરણોને comparative study માટે 'રઢીયાળી રાત' વિષે બહામણુ કરી રહ્યા છે; એ બધી વાતોને 'સૌરાષ્ટ્ર' પોતાની મહામૂલી કમાણી ગણે છે.

આ સંગ્રહને માટે અમારા ગામના અત્યંત બાઈ ધુડા તથા ભાઈ જીવાનો, ભાવનગર મહિલા વિદ્યાલયવાળા મિત્રોના તથા;

ભાઈશ્રી કપિલ ઠક્કરના કુટુંબીનો, હત્યાહી વિદ્યાર્થી બંધુ કાંતિ
જેશીનો તથા વડવાણવાળા બંધુ વજીરાઈનો હું ઝાણી થયો છું.

અને હવે શું ? મુરાદ છે મેરૂ જેવડી છે. સંજોગો પ્રભુને હાથ છે.
પણ આશા રહે છે કે આ જરણને વ્હેણું રાખી શકારો. હજી તો
ભાજનોનો વિશાળ પ્રદેશ પડ્યો છે. ચારણી છદો ગીતો પણ એકઠાં
થઈ રહ્યાં છે. અત્યારે સહુથી પહેલાં તો નેત્રો આપણાં લગ્ન-ગીતોના
ભરખા ઉપર મંડાય છે. એની ભાવનામસ્ત પંક્તિઓ ગુજરાતને
ગરબા વિના રહેરો નહિ. એકજ નમૂનો : પરણવાની વિધિ થઈ રહે,
સાજનમંડળનો વિદાય સમય આવ્યા છતાં પણ પેલી કન્યા પોતાના
પીયરને તજવાના વિચારમાં ધુંધટની આંદર રડી રહી છે. તે વેળા કાંઈ
લોક-કવિએ વરરાજાને કેવાં કેવાં મનામણાં કરતો કદ્યો છે !

મેં તો કુંજર કોરીને ધર કર્યાં છે
મેં તેઃ દાચનાં કરીયાં કમાડ રે હો લાડડી
હજી રે સમજ મારી કેયલડી.

મેં તો દાદા ...ભાઈને દૂભવ્યા રે
તારા આછા ધુંધટકાને કારણ હો લાડડી
હજી રે સમજ મારી કેયલડી.

રસિક ગુજરાત આવી ચોકબંધ સામગ્રીનો ધ્વંસ ન જ સાંખી
શકે. છટાછવાયાં પ્રગટ થયેલાં, એ ગીતોનું વ્યવસ્થિત સંપાદન-કાર્ય
થવાની જરૂર છે.

રાણપુર તા. ૧૧ : ૧૧ : ૨૬

સંચાલક

સાંકળિયું

લોક-સૂત્રિ -પૃષ્ઠ ૧-૧૮			કુશાભી લોકગીતો ૨૩-૪૫		
લોકગીતોનું કાવ્યત્વ ૧૬-૨૩			ગીતોના મનો ૨૬ ૪૩		
ગીત	અનુક્રમ	પૃષ્ઠ	ગીત	અનુક્રમ	પૃષ્ઠ
કુટુંબ્ય સંસાર			તને વાહું કોણુ !		
બાબુરામ	૧	૧	મોતી વેરાયલ	૨૭	૨૩
રસિયાની રસિકા	૨	૨	મૈયરની મોજ	૨૮	૨૪
મારા સમ	૩	૨	મોજાઈના ભાવ	૩૦	૨૬
નોતરું	૪	૩	ને જાઉં સાસરીએ	૩૧	૨૭
સાદું	૫	૪	વચર તેડ્યાં	૩૨	૨૮
વીંછી વાંકનો રે	૬	૫	તો શું માશે !	૩૩	૩૦
સાહેલી લાભ રે	૭	૬	બાઈજીને યુગાર્યાં	૩૪	૩૧
દોલવા દાંડા	૮	૭	સસરા-વકુના ધડાકા	૩૫	૩૨
કુંજલડી રે	૯	૭	આખરનાં વળામણાં	૩૬	૩૨
જૂઠું સમ	૧૦	૮	ઝાંલણીયાં	૩૭	૩૪
માખડલી શોકમ	૧૧	૯	ધતિહાસ		
દાઢે બળતી	૧૨	૯	મરવાને માથે	૩૮	૩૭
જામબાનાં લમ	૧૩	૧૦	જમીબલશા	૩૯	૩૮
કપાંચી !	૧૪	૧૧	માતાનો વડો	૪૦	૪૦
ઝેરી કટો	૧૫	૧૨	કમલપુલનો પુત્ર	૪૧	૪૧
બેર લાગી	૧૬	૧૩	કાસમ તારી વીજળી	૪૨	૪૨
પાડેજણુ	૧૭	૧૪	આવેવાળો	૪૩	૪૫
વિસરાયલીના વિલાપ	૧૮	૧૪	કાફુ	૪૪	૪૬
લીલુડ નેસવાળો	૧૯	૧૫	રમ બીલડી	૪૫	૪૭
પારણામાં પરણ્યો	૨૦	૧૫	રામ-સીતાના વિવાહ	૪૬	૪૭
જાદલાબદલી	૨૧	૧૬	રામજી	૪૭	૪૬
હેવામાં વાગે	૨૨	૧૭	મરાસીઆના બેઠાલ	૪૮	૫૧
કુઈ રે લામડ	૨૩	૧૭	દીવાન સાંજ	૪૯	૫૧
ને પરણું	૨૪	૧૮	લખુઆ કમદાર	૫૦	૫૨
જેલની છબીલી	૨૫	૨૦	વેલો રાવળ	૧૬૬	૧૬૨
સ્વપના	૨૬	૨૨	સણકેવડી	૧૬૭	૧૬૫

વાંઝીયો રાજ્ય	૧૬૮	૧૭૧	રમકડાં		
રાધા-કૃષ્ણ			રમવા મેલો	૭૯	૮૭
ગોકુળ ગામ	૫૧	૫૫	રંગની રમત	૮૦	૮૭
જનેતાના હેયામાં	૫૨	૫૬	ક્યાં આંધે	૮૧	૮૮
આપનાં વેર	૫૩	૫૭	ધનધોર	૮૨	૮૯
કાનકવરની કુલડી	૫૪	૫૮	ડોલરીયો દરિયાપાર	૮૩	૯૦
પછેડી	૫૫	૫૮	લીલી નાધેરમાં	૮૪	૯૧
મહી મંથન	૫૬	૫૯	મારા પોપટ	૮૫	૯૨
ગોરસનો ચોર	૫૭	૬૨	મોતીનામમાં	૮૬	૯૨
ગોકુળ ગાંતા	૫૮	૬૭	રાજના કુંવર	૮૭	૯૩
દોહી પીનારો	૫૯	૬૫	રંગ લાગ્યો રે	૮૮	૯૩
માયનો ચોર	૬૦	૬૬	તારી સેજડીમાં	૮૯	૯૪
ખિચારો !	૬૧	૬૬	કુલડાં	૯૦	૯૪
આંખડી કામણગારી	૬૨	૬૮	સ્વામ જોલાવે	૯૧	૯૫
અલખેલાજી	૬૩	૬૮	મલપતા આવે	૯૨	૯૬
મોતીનાં વાવેતર	૬૪	૬૯	નાનું બાળ	૯૩	૯૬
નેહકુ	૬૫	૭૦	એધે પડ્યો છે	૯૪	૯૭
સોમકાની રમત	૬૬	૭૧	અથ ધડી	૯૬	૯૭
નીંદરા નાંવે રે	૬૭	૭૧	ને જાવા દઉં	૯૭	૯૮
રથ ફેરો	૬૮	૭૬	રાસ રમોડો	૯૮	૯૯
વાંસળી-લેલી	૬૯	૭૩	રમવા મેલ્ય	૯૯	૯૯
વિસારી મેલ્યા	૭૦	૭૫	અખોલમ સોના !	૧૦૦	૯૯
કામળ	૭૨	૭૬	અખોલમ સો' જાગે	૧૦૧	૧૦૦
ક્યાં રે વાગી !	૭૨	૭૬	નો હાલો	૧૦૨	૧૦૦
કોઈ દેખાડો	૭૩	૭૭	સાંભળ્યાં	૧૦૩	૧૦૧
રીસામણાં-મનામણાં	૭૪	૭૯	નેગીડો	૧૦૪	૧૦૨
રસજુ	૭૫	૮૦	કેવડો	૧૦૫	૧૦૩
ધટે નહિ તમને રે	૭૬	૮૨	એકલી જી રે	૧૦૬	૧૦૩
મેણા	૭૭	૮૨	જીવો જુરુ જાણુ	૧૦૭	૧૦૪
એકાંત	૭૮	૮૪	મથુરાને મારમે	૧૦૮	૧૦૪

વેલડી આવે રે	૧૦૯ ૧૦૫
રતન કુવો	૧૧૦ ૧૦૫
ભવા દે	૧૧૧ ૧૦૬
આછુડો કુવો	૧૧૨ ૧૦૬
રમના નીસરી	૧૧૩ ૧૦૭
અઢવી	૧૧૪ ૧૦૭
ઉભા રા'	૧૧૫ ૧૦૮
કે'હી આવશે	૧૧૬ ૧૧૦
તળાવડી	૧૧૭ ૧૧૧
મહેરની સેલગાહ	૧૧૮ ૧૧૧
લાલ મલાલ	૧૧૯ ૧૧૨
મારી મીરાવંતી	૧૨૦ ૧૧૩
વેરામણ	૧૨૨ ૧૧૪
ઝેક વાર	૧૨૩ ૧૧૫
વણુઝારો	૧૨૪ ૧૧૬
ઝધડો લાખો છે.	૧૨૫ ૧૧૬
પાંદુ	૧૨૬ ૧૧૭
આણા	૧૨૬ ૧૧૭
ને જાઉં	૧૨૮ ૧૧૮
મૈયારણ	૧૨૯ ૧૧૯
માલણ	૧૩૦ ૧૧૯
વાયરણ	૧૩૧ ૧૧૯
મહીસાગર મેળે	૧૩૨ ૧૨૦
સવળ વેવારીઓ	૧૩૩ ૧૨૧
અજબ લગાઈ	૧૩૪ ૧૨૨
રંગબીની	૧૩૫ ૧૨૨

સુસલમાની

અખીયાં નીંદરભરી	૧૨૧ ૧૧૩
બંસી બળવે	૧૬૬ ૧૭૩
સુખની રાત	૧૭૦ ૧૭૩

ઝેક જ રાત	૧૭૧ ૧૭૪
મોતનમાલા	૧૭૨ ૧૭૬

શુદ્ધ ગુજરાતી

તો શું આશે	૩૩ ૩૦
સુંદર શામળીઆ	૫૭ ૬૩
મહીસાગર મેળે	૧૦૨ ૧૨૦
જોડે રે'જો રાજ	૧૭૩ ૧૭૭
રીઠાં રાત્ર	૧૭૪ ૧૭૮

નવશત્રિના ગરબા

૧૩૬ થી ૧૪૯	
[કિલ્લ ૧૬] પૃષ્ઠ	૧૨૫-૧૩૪
હાલસરડાં અને બાલગીતો	
દિવનાં દીધેલાં	૧૫૦ ૧૩૭
પોઢોને	૧૫૧ ૧૩૮
બહુ વા'લો	૧૫૨ ૧૩૮
હાલસરડાં વા'લું	૧૫૩ ૧૩૯
બાળા પોઢોને	૧૫૪ ૧૪૧
વીર સુધ જા	૧૫૫ ૧૪૧
નીંદરડી ટું આવે જો	૧૫૬ ૧૪૩
હાલો વાલો રે	૧૫૭ ૧૪૩
હા...હા હાલાં	૧૫૮ ૧૪૮
સૈયરમા રમે	૧૫૯ ૧૫૧
હાલની દીકરી	૧૬૦ ૧૫૨

પરચુરણ ગીતો

આળો	૧૬૧ ૧૫૭
દરિયાની માછલી	૧૬૨ ૧૫૮
ન મારીએ	૧૬૩ ૧૫૯
ધરતીનો ધણી	૧૬૪ ૧૫૯
મામાલગાદી	૧૬૫ ૧૬૧

લોક-સૃષ્ટિ

કુદરત

અંદર પ્રવેશ કરીએ ત્યાં જ બે સુખી ન આવે તો બે કુલ-વાદી શાની ? એમ સાચું લોક સાહિત્ય તો બોલ, બેમાં દાખલ થતાં જ લોક-જીવન અને તેની યોગ્ય પથરાયલી કુદરત આપણને બેની સુવાસુ વડે ઘેરી લે. આ ગીતોની અંદર સમસ્ત લોક-સૃષ્ટિ બેથી ને તેથી સજીવન હોય છે. સખ્તો વાંચવાની સાથે જ એ વસ્તુઓ પોતે વાચકની આંખોને ભેટી પડે છે. લોક-ગીતોમાં પ્રવેશ કરનારો વાચક ભણે કે ગ્રામ્ય-જગતનો પ્રવાસી બની ભય છે. બેની આસપાસ છેક ગામની 'સીમદી'થી માંડીને ગ્રામ્ય કુદરતનું તથા લોક-નિવાસ સમસ્તનું વાતાવરણ અંધારું આવે છે. આને તો અગ્નિ, વાયુ કે વીજળીનાં વેગવંત વાહનો આપણને ગ્રામ્ય-જગતનો ધીરો ધીરો પરિચય થવા હીધા વગર સીધે સીધા સહેડાડ લોક-સમુદાયની વચ્ચે ઉતારી મુકે છે. ભણે આપણે અજ્ઞરથી અજ્ઞાનક ધબ દઈને નીચે પછડાવા હોઈએ તેવું અનુભવાય છે પરંતુ પૂર્વે તો પ્રવાસી ધીરે ધીરે આવતો, જંગલના કાડથી લઈને એક પછી એક વસ્તુની ઓળખાણ કરતો આવતો, અને છેલ્લી પ્રથમ બેને ગામડાની સીમદી ભેટી લેતી. ગામની સરહદ સરેરાશ ત્યાં ફાળુ માનવી બેની સાથે ટકુકો કરવા ઉછું હોય કે ગાય બેસોને ચારતો ગેવાળીઓ : સીમાડા ઉપરનો ભણે કે અધિષ્ઠાતા માનવ-દેવ. પ્રવાસીનું અભણ્યાપણું ત્યાંથી જ ટૂટી જતું. પછી ગામજી માલતાં ખેતરો આવે, બેની વચ્ચે,

“કેડ કેડ સામી રે સેંજલ કુમળી

“કેયા સાચેલા ભેડા બે”

એવી નાનકડી ટેકરીઓ, છાતી સુધી ઉંચી બેખટો, અને

“કુઝરે ચડીને ગોફેણુ ફેરવી”

એવી ગોફેણુ ફેરવી ફેરવી પત્થરો વડે પોતાના ખેતરના હલો મોઢામાંથી પશુઓને હાંકતો એક નજરે પડે; પતિની સાથે સાચી સહચરી બની રહેલી, પતિના આદેશો ઉઠાવતી, કદી કદી વળી મસ્તી-એ ચડીને સ્વામીને સામા જવાબ દેતી, પતિને જમાડવાનું બોજન (ભાત) લઈને ગામમાંથી આવતી, આજ્ઞા-અંજને માટે કદી સોટા ખાતી, રડતી રડતી ઘેર જતી, મિથાન્ન રાંધીને પાછી પતિને રીઝવવા આવતી, રીઝાવવા પતિને પત્થર મારીને મીઠું જેર વાળતી, અમર માર આઈને મહીમરને માર્ગે વિચરતી એકુ-પત્નીનાં દર્શન થતાં. એવાં એવાં ખેતરો વડાવીને પછી અતિથિ ‘આલી લીલી’ વાડીઓનાં વૃંદ વચ્ચે દાખલ થતો. વાડીઓ થણે સાગે ગામની નજીકમાં હોય છે. ત્યાં થે હોઠ-છવનની સાંત ગરમથલ મચી હોય છે. અને કુલવાડીનાં કુલો સંભાળતો માણે ત્યાં રાજ કરી રહ્યો છે. પછી આવે છે સરોવરની પાળ; જ્યાં વટેમાર્ગને વાટ બતાવતી, વૃષાવર પ્રવાસીને પાણી પાતી, કંઠા મંરકરી પશુ કરી દેતી પનીઆરીઓ કુદરતનું પડ ગબવી રહી હોય છે.

જળાંશયો

તો લેક-છવનની સમૃદ્ધ દર્યાનાં પ્રતિબિંબો પાડતાં હલાં હોય છે. એ નદીઓ, જ્યાં ચોમાસે

‘આરે ને કાંઠે રે માતા મોરી છલી વળ્યાં’

અથવા,

બાદરવો બલ આજયો ને નદીએ ગાળે નીર’

એવી રમ્યતા ભરી હોય છે, જ્યાં મસ્ત પનીઆરીઓ

‘ચલ ગામર ચલ ગામર જમનાને ભયે’

‘જમનાનાં બોળાં નીર રે ગામર ધુમેછે’

એ રીતે બેઠલાંને ધુમાવતી ધુમાવતી વિચરતી હોય છે; ‘સેંજળી-માણી સર’ નામે ઓળખાતાં અખડિત ઝરણાનાં પાણી સરવા પશુ રમણીઓ સ્થરે છે. વળી ‘મોતીડે બાધેલી પાળ’ વાળી, નાની શી,

નિર્મળા નીરની ચંદણ તળાવથી; આછીકા કુવા; એ કુવાને કઠિ મઢેકતો-
કેવડો કે સપાટી પર છવાયેલો, લીલુડો શેવાળ; વાવમાં હિલોળા
લેતાં નીર; વગેરે બધાં દૂરથી લોક-કવિતાની પ્રેરણાનાં ધામે છે.
ખાદરથી નીકળતો પ્રવાસી એક પલકમાં જ ત્યાં

“સો સો બેઠલીયાંની હેલ્યું ચડે”

એ નિહાળતાં જ-સો સો બેઠલાં બરી બરીને ચિર પર ચઢાવી
ચાલી જતી રનીઆરીઓને જોતા જ-ગામના આખાદાનીનાં આપ
કાઠી લેતા. અને

**“લલકાતુ’ આવે બેડલુ’, મલકાતી આવે નાર રે
મારી સાહેલીતુ’ બેડલુ’”**

બેડુ’ બેડુ’ બરવા જડુ’ એ તો જીવતરનો અણમૂલ એક કોડ
હોતો. વળી

**“રાણકદેવડી રે કાંઈ વધે હી’ ને રાત રે
પાંચ વરસની પાણી ભરે”**

જેવી પંક્તિઓ શું સૂચવે છે? જોઈ જોઈ વધે પાણી સીંચવામાં
તો સ્ત્રીજીવનની ચતુરાઈ જામળતી. કોઈ કોઈ જળાશય તો વધી

“લાલુકાના ભાગમાં રતન-કુવે”

એટલે કે ગામના દરબારોની કુલવાડીઓમાં હોય; અને ત્યાંજ્યારે
“સો સો બેઠલીયાંની હેલ્યું” ચઢતી જોવામાં આવે, ત્યારે તો તેવા
ગામના રાજાઓની પવિત્ર નીતિ અને ગામ-જનોની નિર્ભય વિશ્વાસ-
લાવના સ્મરણમાં ચડે છે. આમ આ જળાશયો કેવળ વેણવ, જીવન-
કોડ કે રાજા પ્રભુની નિર્મળ હૈતરીતનાં જ માપકો બનીને નહોતાં
બઢકી જતાં. એ તો સંવનનમાં-ખાર કરવાનાં પણ ધામે હતાં. લોક-
કવિતામાંથી સ્પષ્ટવલે કોઈ રામચંદ્રજી, મૃગયા બેઠતો બેઠતો
તરસે. બનીને વમડામાં દૂરથી તળકતા તળાવ પર જઈ પહોંચે, ત્યાં
માળ-કુવારી સીંતાને પાણી ભરતી લાખે, સર્વોં થડો રામ મટમટાવી
ભય, બન્ને વચ્ચે તારામેત્રક રચાય,

“પરણી ઊ કે બાળા કુંવાર રે રામૈયા રામ”

એમ પૂછપરછ થાય, અને અવિવાહિતા સીતાની સાથે ત્યાં ને ત્યાં
લગ્ન હજવાય. કોઈ સિકરે ચડેલો રાખે'ગાર મળેવડીના પાદરમાં
લીકળે છે અને તથાવની પાળે

“રાજકુદરેવડી દે કાંઈ પાણીડાંની હાથ દે
રાય દે એ'ગાર ઘોડા ખેલવે.

“વાયા વાયા દે કાંઈ કોતર હખલ્લા વાય દે
ચુંદડીના ઉડા ફરકીયા.

“ભેયો ભેયો દે એની કેડચનો લાંક દે
બીજો ભેયો સવા મજ કોટલો.”

એવી રૂપ શુભુ નિરખીને એ કન્યાના પિતા કને માથું નાખે છે
આમડાંના પાણીધાટને આરે એવી પ્રેમ-મટનાઓ અંકાયેલી છે. અને

“જળા ભરૂં તો ભરવા નો દીયે,
“વા'લો ખોળે ઉડાડે નીર, શુભલુ ભવા દે”

અથવા તો

“હું દે ભરૂં ને મારી ભાભી ભરે,
“ત્યાં ભાભીને સાયબો આડો ફેરે,
“દે જળા-વાહણીનાં નીર મારે કોણુ ભરે”

એવી પ્રીતિની મસ્તીઓ ત્યાં એક દિવસ મચી હતી. વળી

“કાન તારે તળાવ રમણુમતી રમવા નીસરી”

એવી કમલુમ કરતી ગ્રામ્ય રસિકાઓએ જળાશયોની પાલ પડે
હોતીને જ કંઠે ઘોડા ખેલવતા પોતાના કુખ્ય પ્રિયતમોને

“નામર ઉભા રે” રંગ રસીઆ”

એવા લાંબા મીઠા સ્વરે પોકારો પાડવા છે. કેક રસિકાઓએ

“હું તો કાતણીયાં લઇને ઉભી રહી દે,
‘કાતણુ ન્યાં કરલો મારી કાગી નજીકના વીર ભે
“આધુડામાં ભાળે શુભલુ ઝીલવા દે.”

એવી આજીજીઓ ગાઈ ગાઈને જળ-ઝીલણુ રમવા પોતાના કંબને
નોતરમાં દીધાં હશે. પાણી સંચિત્તા સંચિત્તા, પગથીયે જેના પગ લપસ્યા

હોય તેવી કોઈક રસ-વેલકીઓના નવસરા હાર પણ લીને, નવરંગી
મોતીમાં વેશમાં હશે, અને મોતીમાં વિખરાય એ બીનાને તે કાંઈ કવિતામાં
ઉતાર્યા વગર રહેવાનું ? એટલે જ ગવાયું કે

“રાજ આઠ ફૂવા ને નવ પાવડાં,
“દે મારે પાવડે લપડાયો છે પગ રાજ
મોતી વેસયલ ચોકમાં”

અને પહેલા બોળાનો ‘બાવન બેઠો’ ધવરાવતી ધવરાવતી, પોતાને
મહીવરથી વેલમાં બેસી સાસરે જતી કંઈક તરજુ બનેતાઓએ રસ્તામાં
પોતાના એ બેઠાને ફીર સરખાં મીઠાં નીરમાં સ્નાન કરાવ્યાં હશે તેવું

‘દુધે ભરી તણાવડી નવરાવતી આવે’

એવું મધુર ચિત્ર આલેખાયું છે. પૂમતી બાજર માથે લઈને
પાણી ભરતી કેક નવ-વધુઓએ ‘મામડાં ફૂંખે’ ‘પગમાં કાંઠરી વાગે’
એવી વિનોદભરી ફરીઆદો નોંધાવીને પતિની પાસે લાક કર્યા હશે.

જળાશયની આવી રસમસ્ત તરવીરની બીજી કંઈક બાબત પણ
હોઈ-ગીતોમાં બતાવેલી છે. વહીવારની સાસુએ આપેલા કાંતાપ સહે-
નારી ફૂંખીવારી વહુ કુવાને કંઈ ઉશીને પોતાના દાદાને ઉડતા પંખીની
સાથે શો જાહેશો કહાવે છે ?

“દાદા તે દીકરી વહીયારે નો દેખે બે,
“વહીયારી સાસુ દે દાદા દોચલી.
“દી’એ જળાવે અને રાતડીએ કંતાવે બે,
“પાછલે ને પડેડીયે પાણી મોકલે.
“ઓરડીકે ઈંદોણી વહુ પાંખતે સીંચણીયું બે,
“સામે ને ઓરડીએ વહુ તમારૂં બેસણું.
“ધડો છુડે ને સીંચણીયું નવ પૂજે બે,
“ઉગીને આચમીઆ કુવા કાંકડે.
“ઉડતા પંખીડા મારે સહેશો લઈ જાજે બે.
દાદાને કે’બે દે દીકરી કુવે પડી.

એવી કેક ગરીબ દીકરીઓએ પોતાનો ઉશ્વેશ નિસામાં કુવાનાં
કાજાં નીરમાં શોષ્યા હશે. તેમજ કોઈ કોઈ રજુમંદી બનેલી સ્ત્રીઓએ

“આધેરાં રહી વહુએ ધકો રે હીપો,
આધણ કૂવામાં ખુડ્યાં રે માસી સૈયર સમાણી.”
“આધણ ખુડ્યાં ને સાડલો તરે,
રમે ને પાછાં વળે રે માસી સૈયર સમાણી.”

એવી વિધિ કરીને સાસુએને જળ-સમાધિ લેવસાવી દરો. મામ-
દાનું જળ સય, એટલો આવી કાળી અને કજળી સ્મૃતિઓનું કેન્દ્ર :
રનેહ, મરતી અને શોકની કેક ઘટનાઓનું મામ. એની ઉપર તો કોઈ
જીવંત દેવી શક્તિની આજ્ઞા પર્તતી હોવાનું મનાય છે, કોઈ કોઈ વાર
એ જળ-દેવતા મામ-લોકો પાસે લે જ માગે. બાર બાર વર્ષો સુધી
બાળેલું નવાજુ છાંટો યે નીર નથી આપડું. જોશીદાને જોસા બેવા માટે
જાણાવ્યા. જોશીદાએ બાળનું કે જળદેવ બરીસા માગે છે. માટે

‘હોકરો ને વહુ પધરાવો છ રે.’

ધોડી ખેલવતો કનેચો કુંવર અને બેટકો ધવરાવતી બરલેબનવંતી
વહુ પલકમાં હા પાડે છે. છેલ્લી વાર મવતરને મળી લેવા વહુ મહી-
યર ચાલી. લોકો સામા મળ્યાં. એણી ઠીયાં કે

“મરવાનાં હોય તો લાલે રે મરજો,
ઝિનાં વખાજુ નવ હોયે છ રે”

બલિદાનની સાચી ભાવના પ્રતિબિંબ આ આલેખને સાંખી શકી
નહિ. બાઈ પાછી વળી ગઈ. જોરની સાથે સદેશા મોકલાવ્યા કે

માસી માતાને જોડણું રે કે’ને
માડીયા ને ચુકડી લાવે છ રે.

જેઠાણીનાં ગરમ કરેલાં પાણીએ સ્નાન કીધું, નજીદબા પાસે માથું
પૂંચાવ્યું અને

પુતર જઈને પારણે પોઠાકચો,
નયણે આંસુની ધાર છ રે.

વાતસલ્ય, દાંપત્ય અને લોક-સેવાની લાગણીનાં કેવાં દુયુક્ત તોફાન !
માજતે વાજતે લોક સહુદાયની વચ્ચે જણે કે વરસાદીયાં કરી વાર
ચોરીએ ચઢવા માલ્યાં. નવાજુને પગથીએ પગ દેતાં જેમ ઉતરતાં બધ

કે તેમ તેમ એ સુકી વાવનાં પાતાળી નીર હસારતાં આવે છે. કાંડાં ફળ્યાં, મોઠાણ ફળ્યાં, કરમર, છાતી અને છેવટે માથા ઉપર પાણી ફરી વળ્યાં. જળાશય કલોષલ જરાઈ ગયું. બોળ પહોચી ગયા. બાર બાર વર્ષથી પાણી વિના તરફડતાં પશુ પંખી અને માનવીઓને આનંદ વજ્રવ્યા. પણ જળાશયને તીરે હસેલાં છુટ્કાં માવતર યુ પોકારે છે !

“એક હોંકારો લોને વસરામભાઈ
ગોઝારાં પાણી કોણુ પીશે છ રે.

“એક હોંકારો લોને વાઘેલી વહું
ગોઝારાં પાણી કોણુ પીશે છ રે!

જળાશયના જતનની આટલી ઉમ ત્વાગ-લાવના આદેખર્ત આ મહા-હર ગીત હોંકોના પ્રાણમાં જોરથી રેડાઈ ગયું છે કોણને એ કયા માધાનાવ સાથે સંબંધી, કોણને લીમીરાની વાવ સાથે ભેડી, તે કોણને વાળુલા ગામ કાઠે એમ સહુએ એને પોતપોતાનું બલિદાન-કાળ સમંજ લીધું. એમાં શેક-છવનની ડાંગલ અને politics સમાઈ જાય છે. સમસ્ત કુટુંબની ક્ષતિને ખાતર એમ ભક્તિ પોતાનું બહાણું સુખ હોમી દે (મોટાં મોટાં ર. ૧૧ લાગ ૧) તેમ સમસ્ત શેકહિતને માટે કુટુંબોનાં બલિદાન થકી જાય, તે આ ગીતને મર્મ છે. બાવાં બલિદાનની અદરથી કેટકેટલી નોખનોખી લાગણીઓ હજાબા આરે છે ! વાલસહ્ય, દાપાચ, કુટુંબ-વનેહ, નિર્દોષ મૃત્યુની પારાવાર કમ્બુતા, વગેરે તમામ હર્મિઓના હૃદયવેધી સ્વરોની વચ્ચેથી શેકહિત-શેક-રક્ષાનો મંજળ બંદારવ સંભળાય છે. છતાં એ સ્વર જીભ સ્વરોને ફંધી નથી આવતો. ગામ-અભિમાન કે દેશાભિમાન, મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ હુંડળી નથી થતું. જળાશયના કિનારાઓ આવી આવી શેકછવનની સમસ્ત-ઓના ઝુંગ સાક્ષીઓ છે. જળાશય તે ગામડાંનો આર્તનાદ છે.

વડલો

શેક-છવનમાં જેવું સ્થાન જળાશયનું, તેવું જ સ્થાન ગામને પાદર હુંખનું બહોલા વડવાનું હોય છે. લગભગ પ્રત્યેક ગામડાને આંગણે આ જટાભૂટખારી ત્રાપિ-વૃક્ષ કે કે જમાનાઓના પલટાઓ જેવું જેવું અડચણ હોય છે. અને એવા ધેરજાણીર મટાદર તરવરને આશરે એટલાં એટલાં પશુ પંખીઓ મહાલતાં હોય છે કે શેક-પ્રભને એના રક્ષણાર્થે એને કોઈ દેવ-દેવીનું ચાનક જનાવી કીધેલ હોય છે. એને પાંદડે

પાંદડે માતા માયુંડાના હીવા બળે, એની ડાબીએ ડાબીએ
દેવી શસકા છે, અને એને કાપનાર મનુષ્યકું સત્તાનારા નીકળી ભય,
તેવી રમ્મ-શીવણુ ધરનાઓ ભેડાતી ભય છે વળી

“ભેગીડો ઉતર્યો એજ વડલા તળે રે હોલ”

એવા કેક અવપૂત અતિરિઓની પૂણીઓ ગામના વડલાનાં છાંય-
ડીમાં ધખતી હોય છે. પતિ-પત્નીના વિભેગની પરીને સાક્ષી થણુ એ
નિર્મોહી વડલો જ હોય છે; વરસતે આપાદ મહિને

“વાહમ વળાવાને કું રે ગઈતી

“ઉભી રહી વડલા હેઠ વા’લા !

“વડલો વરસે સાચે મોતીડે રે

“તેનો પડેાચો હાર વા’લા !”

એવાં કેટલાંયે વિરહ-અશુભો એ વડની નીચે ઝરેલાં હરો. એ
વડલા, માયોના ગોંદરા, નાની અવી કુંવરી અને તે કપર નાભૂક દેરી,
વઘેરે બધાં રથળો તે રથળો જ નહોતાં, પણ હોઠ-છવનની ચિરંછવ
સદેશાઓ હતી. ગામને ઝાંપો (દરવાજો) એ વડે રણીઆમણો લાગતો.

ઝાંપો

એ ઝાંપો-કે જ્યાં કુધી સાસરે જતી કન્નાને એની સૈયરા વળાવવા
આવડ, જ્યાં ‘મોઠાં મોરઠાં’ વગેરેનારી નિર્દોષ વહુનિ નનામીઓને
જીભે વિસામો દેવાતો, અને જ્યાં યતુઓને રાકતાં રાકતાં રહે કુઠીને
શરા પૂરાઓએ દેહ પાડેલા તે કપર કાંદુરીયા રંગની ખાલીઓ જ
થાતી. ગામને ઝાંપો તે રનેહ, વીરત્વ અને મૃત્યુની પુનિત લાવનાઓને
સ્મરણ-સ્તુતિ લેખાતો.

આકાશ

પ્રથમ નાંચે આવી રમ્મ ધરતી અને માયા પર નવલજ તાર.થી
જરૂર આશામંડળ : નવજાળ તારાઓ તે ભણે મનનીની ભોળાભેડ
રહેતા હોય તેવી માઠ પરિચિતતા હોઠ-ગીતોમાં જ્યાં ને ત્યાં અ.ધે-
ખાચલી થકી છે. કૃષ્ણ પ્રભુને માટે

“તણએ નવલજ તારા

ગોઠૂળ રથવાળા”

અને સામ્યદ્રોણનાં હાથી અંદર બંધે મનન-નિવાસી સાજન
મંડળ મળ્યું હોય તેમ ગવાયું કે

“નવલખ તારા જોઈ રીયા રામેયા રામ.”

આઠઆઠલી વસ્તુઓથી પરિચિત બન્યા પછી તેની વચ્ચે વસતો
લોક-સપ્ત બંધે કે આપણને અતિ બૂની જોગબાજી વાળો લાગે છે.
મામનો કારીગર વર્ગ, વેપારી વર્ગ, વસનામાંનો અને અસ્પૃશ્યો પશ્ચ
આ શસ્ટાઓની વારંવાર આવણીની ચસત્રાવાઓમાં સ્થાન પામી
રહ્યાં છે. માલીકા શાન્દળનાં મકરા અને રાણીછનાં હાર મૂંચે, પાંડ
શાન્દળના મોળીયાં (પામડી) અને રાણીછનાં ચીર વણે, સોનીકા વાંછીયા
અને ગાલ બનાવે, સૂતાર ઢેબીયા અને હાંડોળાના પાટ ઉતારે, હાકાર
હીવડા અને ભજારની સાંઠી પડે; એટલું વણુંન હરકોઈ રબીઆમણા
ગામની રિજિ બતાવવા બસ થાય છે. ગામની નારીઓ કસુંબીઓની
કુકાને ચુંદડી વેરવા, મણીઆરની કુકાને ચુંદડા વેરવા, કંઠાસાની
તાંબડી વેરવા હર્ષચેર નીકળી પડે છે તેવું મસ્તીબધું ચિત્ર દેઢલાં કે
ગીતોમાં અંકાયલું છે. વસાણુવણે યોડી પહેરીને તો કહા વ પાણી
ભરવા સૂચરવાના કોડ બને છે. જીવનના અલંકાર પોશાકમાં તેમજ
ધરના રાજ રચીલામાં જનસમૂહને જે રસ હતો તે જ રસ કાઠવ વાટે
રણીને આ કારીગર કેમીને પણ લીંબવતો હતો. સીમેના શસ્ટામાંથી
લોક બળવનાર લાંબી પણ ખાતલ નથી રહ્યા. મેયારજી તો રસ-
મૂર્તિ જ છે. પરંતુ વાપરજી જેવી સીને પણ ખાસ વિનાશાત્મક ગીતમાં
ારી લેવામાં આવી છે.

પ્રવાસ વણુંન

લોક-સમુદાયના મહીસાગર-મેજાઓ મળે છે. પોઠવા લઈ લઈને
વણુડરાઓ નીકરે છે. મારો ઉપર આવે આવે ઝીણી ઝીણી ખેપ (પૂવ)
હડતી આવે છે. દેસ પરદેસથી હાથી, વાઠાં, બનદો, વેલડી, ચુંદડી
વગેરે મોઢક સામગ્રીઓ આવે છે. પરંતુ, રમણીઓ નિઃશ્વાસ મૂકીને
જાય છે કે,

“હેલ ઊગાળો હોય તો ચુલવે,
“ઠોલરીયો હરિયાપાર, ચીરલી વાલે છે.”

એવા રસિક સ્વામી વિના આવી વસ્તુઓ બીજું કોણ લઈ આવે ?
વિદેશે બેઠેલા કંઈ સંકરી આવે છે. અને

‘વા વાયા ને વાદળ ઉમડયાં’,
‘મધ દરિયે ડુબેશું ઝાણુ.....’

એવી વર્ષાઋતુમાં કુંજડીઓની સાથે રહેલા છટે છે. આમ પ્રવાસના પ્રેમભીનાં વર્ષાનો વારંવાર આ ગીતોમાં ડોકીયાં કરે છે. વિદાય વખતના પ્રસંગોમાં, પતિના પ્રવાસની વહે ઋતુઓની ફિફર કરનારી સ્ત્રીને પતિ જવાન આપી રહ્યા હોય છે કે,

“લેખાં રેશયી ચાડલાં લેશું, સિયાળો શું કરે રે લોલ,
લેખાં અઝમર ઇતરી લેશું ઉનાળો શું કરે રે લોલ,
લેખાં મીઠીઆ માફા લેશું ચોમાસું શું કરે રે લોલ

એ સૂચવે છે કે તે કાળના પ્રવાસો વર્ષોનાં વર્ષો સુધી જંબાતા હતા, વિદાયની પ્રબળ વેદનાના એ પ્રેરક હતા, અને પુનર્નિહનના આનંદો

“મારજી ઘેરે આયો રે
“શુંલે ચારજી ઘેરે આયો,
“લીલુડા નેસવાળો રે
“શુંલે ચારજી ઘેરે આયો ”

એવી આવેશભરી પંક્તિ વારં વારં ધસમસતા હતા આપણાં નાર-માસી ગીતો પછી એ જ લાંબા વિરહો અને પ્રવાસોમાંથી નિર્મૂલતાં હતાં કે

લોક-જીવનના આનંદો

“ઉચી મેડી તે મારા સાયબની રે લોલ;
“નીચી નીચી ફુલવાડી ઝુકાઝુક,
“હું તો રમવા મધંતી રે યોતી આગમાં રે લોલ.

એવી હચી હચી પાતાના સ્વામીની મેડી, અને નીચે ઝુકાઝુક ભમેલી ફુલવાડી, તેમાં સ્વામીની હાથ પડે તેવી રીતે રાસડો રમવા જડું, એ સ્ત્રી-હૃદયની શૂન્ય હતી. આતિથ્યની સાબના તો એટલી પ્રબળ હતી કે,

‘કેડુંબી ભેલી’લી વાટ, મે’માન આન્યા’

એમીડો ઉતર્યો, સેજ વડલા તળે રે લોલ.

એવા અનેક ગીતોમાં અતિથિ-સત્કારના કેડ વણી નીકળ્યા છે. પોતાના પ્રિયજનને સાદ કરતી નારીઓ, આતિથ્યની અડપટ્ટી વિધિ-ઓમાં નથી સમજતી. સમજે છે માત્ર એટલું જ કે,

“રોટી વળાવી સજ કંઈ થેરે આવેને.

“અર્ધઅણીએ વેરે” કુલ, મારે થેરે આવેને.”

હાલજી કરવા સોનાન્દ્રી ઝાડી, નાવજી કરવા ત્રાંજાકુંડી, ભોજનમાં કંસાર, ત્રાંજાના ત્રાંસમાં કારેથો સીરો, પોટલુમાં સાવ સીસમના ઠોલીઆ, હાંડિળા ખાટ, રેસમી ચાટલાં, લેસવના મિઠાડ, અડલસનાં મોરશીમાં, ગલગલ ગાલમસૂરીયાં, વીંઝણા, સંજામાથી, પારણાં, ચમ્બર છતરી, ચાખડી, રૂમાલ, ચોખા અને કુંકાવડી, કુપેલ તેલ, પાણી ભરવાનાં બેડાં, અને જોસરીઆળા જોરડાઃ એ બધી જીવંતની રસ-સામેથી થેખાતી. એમાંથી કવિતાની કાળો વણી છે. એટલું જ બસ નથી. ગેડી હડાની રમતો, ઠેર ઠેર વાગતી મૂંઝણુ ધોરલીઓ, પીતળીયાં પેલાણુના હંસલા ઘોડા ઉપર કે રોડડી ઘોડી ઉપરની સવારીઓ, ધર પછવાડેની કુલવાડીઓ, મેનાં મેડેડાં અને બ્હાલમ વિના કરમાતાં કુલો, વનમાં બધાતા હાંડિળા અને હાંડિળાની નીચે હીથોળા થેતાં સરોવરો, આસોપાલવની અને હાંજનો હાંજડીઓ, પારસ પીપળાઓઃ એ બધાં પશુ પ્રભ-પ્રાણુની ગાઈ અનંત કુધાને કંતોખતાં તેમજ અતુષિતો અગ્નિ સમજાવતાં, આ રાસડાઓમાં રજી ચાલ છે. વનવાણી જીવનનો આ બધો રાજ-વેશવ આજ કેવળ ગીતોમાં જ રહી ગયો છે. આને નવા રાસ રચાવ છે. પશુ તેમાં જે આ તલાવડી, સરોવર, સોના હાંડોણી ને રૂપા બેડલાં, સરિતાના આરા, આસોપાલવ વગેરે પ્રાગ્-જીવનની સામગ્રીઓ જ રચાવ પામે છે. પાણીનો એક થોટો પશુ મારે ઉપાડી ન લાણુનારી, કે સરિતાના પ્રિનારાથી સહા ઉટે જ નાસનારી નવા કુચની નારીઓને પશુ આજરે અસહી જીવનની જ આવાઓ ગાવી પડે છે. કારણ કે કાલ્ય તો ખુદ વસ્તુઓની અંદર જ રહેલું છે. કૃત્રિમતાને સાચા મન્યમાં નહિ ઉતારી શકાય.

લોક-જીવનના ઓંચો

નહીનાં નીરમાં ન્હાતી જા કોઈ કમળ-કુલ તરતું આવે અને તરણ કુમારિકા એને સુંધતાં જ ગર્જાં ધારણ કરે, એવી અન્યથા બીનાને લોક-જીવનમાં અને લોક-કવિતામાં રચાવ હતું. કાંતલિને કાણે રાજ્યો કેવતાઓને પ્રસન્ન કરવા જનહિતકારી જવાણથી બધાવતા

અને જળાશયને પગથીએ પગથીએ હીપમાલા પ્રગટાવતા. પાણી ખાતર જળાશયને જીવતાં માનવીઓના જતીઆ ચડતા. સંતાન ખાતર શંદલ દેવીને અને જમીચલ પીરને નેવેલ કરાતાં. દવાળુ પીર ગાય જેવા પૂજનીય પ્રાણીનું બલિદાન સ્વીકારવા ના પાડતો અને એની સાક્ષી રૂપે, ગાયની ખરીઓ પત્થરમાં કપાઈ જતી. દેવીઓ આવીને વડલા વાવી વાવી ઉગેવતી. એને પાંદડે પાંદડે દેવીઓના હીવા જળતા ને ડાળીએ ડાળીએ દેવીઓ નૃત્ય કરતી. યુદ્ધે ચઢનારા પીરને શંકર ભગવાન હોંકારે! હાં સાવધાન કરતા કે જારી પીઠીએ અને બાંધે મીઠાળે જતો નહિ. યુદ્ધમાં મરવા જ જરૂરનથી ચાંધે! પોતાની નિદામને સમયે અમંગળ બિન્દો એતો; ઉંબરમાં એનો પગ લપસતો; બાશ્વમાં એની પાધડી ભરાતી; ખીંતીએ એનું બાહુ અડવાઈ જતું; થોડી ઊંડતાં છીંક વાતી; લાકડાંની જારી અને કળે એકે કુંજારણુ સામે મળતી. આડો સૂર્ય ઉતરતો. ગામઢોડો એને રોકવા મથતા. આવી રીતે માનવીના ભાગ્ય-વિધાનમાં જન્મતની અદરશ શક્તિઓ આડલો ઉધાડો ભાગ લેતી. લોક-કલ્પનાને આવા ચમત્કારોમાંથી જન્મર બલ પ્રાપ્ત થતું. દેવ દેવીઓ બલે કે માનવ-સૃષ્ટિની અદર, માનવોને દુઃખે દુઃખી અને માનવોને સુખે સુખી થતાં આંશ મારતાં. આવી માનવતાઓએ લોક-જીવનને રમ્મતા અને લીપણુતા એવા જન્મે રંગે રંગી લીધેલ હતું.

દામ્પત્યના રંગો

લોક-મીતોમાં ગવાયલા દામ્પત્યમાંથી તો

‘ જોશીકે નાભરવેલ્ય પાંગતે કેવડો રે ’

એવી ધમક ભાવે છે. પરણીને આવતી નવ વધુ થું ભાવે છે ?

‘ લાવયો તેલ કુપેલ કે કુલ જારી કામડી રે. ’

જતનીની દૃષ્ટિએ પોતાનો કરવાર તો ‘ગુલાબી ગ્રેટા’ જનીને ગવાયો છે. અને એવા ગુલાબની સાથે વસનારી નારી પોતાના માટે જેવી કલ્પના કરે છે ?

“ કુલડીયાંની ફાયું સાહેલી માણી ગુલડીમાં ”

“ તારી સેજડીમાં કુલ રે રજ રસીયા ”

એવો ઉગ્રમાં ઉગ્ર મૃગાર શોધ-બેલકીના ઇવનમાંથી મધમધી છે છે. પતિને હીંચકવાના હિંટોવાઓ બહુ છે આસોપાલવની કે પારસ પીપલાની ડાળે મઢી રહ્યા છે. રૂમાલોની સામસામી અલ્લાખલ્લી થઈ ગઈ છે. હીંચકેથી પડતાં પડતાં પતિને માથે 'ખમા' 'ખમા' ની આશિયો બહુ છે વરસતી કાંલવાય છે. પતિને ફરીવાર પરજીવવાના રમૂજ લાડ કોડ થઈ રહ્યા છે. એમ ઇવનનો ઉલ્લાસ પક્ષિએ પક્ષિએ ચવાયો છે, હલ્લુ થે ચવાતો આવે છે. અને ઉલ્લાસને બીજે પડમે સંતાપ એ ન હોત તો જગનનાં કંચુની કાન્થ-સરિતાઓ ક્યાંથી આવતી

“અસતરી નો મારીએ” રે,
ઉભરાતી રખવાળ માસ વા’લા.”

એવી અનુકરણભરી પક્ષિઓ ક્યાંથી આવતરી હોત? ચંદનની ડાળ સરખી ગુજરાતજુ પ્રવચના વિકાર, વિદ્વેષ અને કોપની જ્વાળાઓમાં સળગતી સળગતી આ મુગધ-ગીતો પ્રસરાવતી ગઈ છે. પતિએ એના ઉપર શોધયો આવણી છે, અને ખારે બળતી નારીઓએ શોધયના કંતાપમાંથી પક્ષ ટોળ-ગીતો ને મર્મ-ગીતો જન્માવ્યાં છે. ‘સાચબાનાં લમ’ અને ‘ઝેરી કંટો’ એ બન્ને ગીતોમાં શોધ્ય પ્રતિની ખીજ વિનોદનું રૂપ ધરીને વહે છે. પોતાના બેવફા કંચનું છૂરું થયે, એકું એ દાંડે બજતી બોલતી હોય, પક્ષ એના મનમાં તો ‘બહી ખમા’ ની જ લાગણી ધ્રુવે છે. બહાલમના પ્રવાસો; શોધવાની આછછનો; વિશાળના બાર બાર મહિનાની બહાલી ઝલુઓ દેખી દેખીને એના દેખામાંથી નીકળતા પોકારો; પતિની મેરઢાજરીમાં તેલ, કુલ અને મેંદી જેવા વેલવના ત્યાગ : ખાતાં પીતાં ને સૂતાં બેસતાં પતિનાં રમરણો; ઢળી જતી કારીઓ, ધરી જતા કોળીઆ અને લળી જતી સેજડીઓમાં

ઘોર બોલે મધૂરી રાત ર
નીંદરા નાવે ર.
હું તો સૂતી ’તી સેજ પલંગર
ઝળકીને ભાગી ર.

એવી વિરહ-આકૃષ્ટ કલા : સૂની સેજડી : અને કુંજલકીની કાચે છૂટતા સહેસાઓ : એ બધા નારી-હૃદયનાં દસન છે. તેની સાથે, કહી કહી કોમલે આંસુ દહોતો તો કહી કહી અવજા સવળી ટેક અને ડાળા પગની મોજડી ખાસતો, કહીક હેતે હેતે પત્નીના હાથન

જાણે જાણે લેતો અને વધુ કોઈ બરાબ તો વહુને 'માવડા' પશુ વાડતો બરાબ આ લોક-ગીતોમાં તરબો છે.

સાસરીયું

સાસરીયાની ઝીંદગીએ ઘણી મરજી મળનાથી જમાવી છે તેની છાંય લોક-ગીતો ઉપર ઠીક પડી છે. સાસરી-જીવન સામેની નારી-હૃદયની ચીસ સદામાં સાદી રીતે કેવી તિર્કલુ વાણીમાં ને કેવા જલદ દાગમાં નીકળી પડી છે!

‘પીયરીયું’ અલ વા’લું’ દે ના મા,
ને ભઉ’ સાસરીએ રે’

‘વહીઆરી કામુ’ ના સંતાપ પશુ એવી જ લેલક લાખામાં વસાવે તે આખા ભેડ ગચક બને. લાજ માટે, પાણી બરવા, દળણાં દળવાં, એરે ‘વહુ’ એવું અજબામણું સંબોધન સંભળવું, તે પીયરના છાંય જીવનમાં મ્હાલતી દીકરીને ઊંચા કુટુંબ એવું વસતું લાગે છે. તેમ બીજા બાજુ કોઈ ‘રંગર રસિયા’ની રસિકા ‘રાણી રાજવણી’ને મુખ સાંપડ્યા હશે એટલે એણે તો ‘તને વા’લું કોણ ?’ એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં સાસરા ને પીયર બન્ને ઉપર સરખી જ વ્હાણપની સરિતા વહાવી. પશુ એવાં દર્શાવ દેનારાં ગીતો તો વિરલ છે. સાસરીયાનાં કાજા ધોળા રંગોની છાંય એવી હોય તો લોક-ગીતોમાં પ્રવેશ સ્વજનને માટે કેવાં વિશેષણો યોગ્યમાં છે તે વાંચીએ :—

સાસરો : એટલે તો ડોકતો કુંબર : રજમલ રાજીઓ : ગામને
ગરાસીઓ : ચોરાને ચોવડીઓ : અરજણ બીમ : એની લાજ માટેની
હામ ચાય. એ બધાં તો મહત્તા સુચવનારાં સંબોધનો. પશુ કોઈ કોઈ
વાર સસરાણ ‘સુખીયું’ કુંબ’ પશુ બની ભરણે. હાલ મહે ત્યારે
‘સસરા માથે સિલા ઠળી’ પશુ મહેચાય છે.

સાસુ : સંજામાયીએ બેસનારાં : બજબજતી વડીએ
નહાન-વાં : સગદર લે’ર (સમુદ્રની લહરી) : દેવ-દસને બનામાં :
એમને માથે પડ્યાની હોંઘ ચાય. એટલી એમની
મેઠપ : એટલી એમની પુણ્યભાવ પ્રેરનારી વૃદ્ધાવસ્થા ત્યારે બીજા
બાજુ એમના સ્વભાવનું જેવું કુઝાદ દર્શન અઢેક વિશેષણમાં વધ
રહે છે. એ તો નરજણ નાગણી : દળણાં દલાવનારી, વહુને ગોરાડે

છોટાણી અને પાંચતે સીંચણીયું મેલી પાછલે પડોડીયે પાણી જેમ-
વનારી : કપડો મારનારી : પુણીએ પુણીને હિસાબ માગનારી : એને
તો નામણી હશે ! એવી વધુ-હુલ્લની જવાબમાં કાન્યામાં સબગે છે.

એક : ઘાડાને એલવનારો, અપાલીલો મેહલો, એની હાજરીમાં
તો કુદિન વધુને

‘ઝીણું’ બોલ્યાની વણી હાથે છે,

પણ એની વસમી બાજુ યે ખરી. એટલે જ

“સાસરીયામાં મારા એકલ છુંડા,

“લાજડીયું” કહાવે છે, ના મા,

તે બહુ સાસરીયો છે”

એકાણી : મારી ભેદીદાર સદાય એકો કવસવતી : વાદળની
વાજબી શી : પણ એકાણી એટલે તો વાદળમાં વદનારી. પણ ખરી.

દેવ : તો હસ્યા બોલ્યાનું ટેકણું : હજુ હોડાવતો હોય : દરિયા
માંથી દેડકો : દેવળસંજના દેરા એવો : નાનો દેરીડો એ તો લાડકો :
વાડી ધુડીને મેડીન વાડકા કાવે : લવીંગની લાડકી એવો : તરવારના
થા એવો.

ત્રી : ટીંબહેને પોતીએ રમતી : નાનેર બાળ : દેરા માવલી
મારી એટલે. દેસણીયું બિન સર્વન નિર્દોષ, મધુર એ

નજીવ : હડધ વરઝી-એ તો બાખરે

“હડી જલો પડેલા વાણા.”

સોનાની વાણીમાં જમનારી : લાડકાઓ : ખુશરમાં શક કશમલ
ભણ ખરી : કડકાના વાણા એવી : કુટુંબમાં એકું સ્થાન, વધુ પાછળ
નીમેલા બસુસું છે.

નજીવોઈ : વાણી માવલો વાંદરો : જાણો એવી : નજીવોઈ બાવો
બને અને નજીવ રચલી પડે, એ તો વણીયે બોલઈઓની વાંછના હોય !

ભાઈ-બહેન

પરંતુ કુટુંબ સંસારનાં આ નવરંગી ચિત્રોમાંથી સર્વેપરિ ચિત્ર
તો ભાઈ-બહેનના રનેહનું છે. પતિને માથે ખાઈને લોહીફાદાણ
ચેલેલી પત્ની પીયર ચાલી આવે ત્યારે ચોરે બેઠેલા દાદોજી, સાંઝા-
માચીએ બેઠેલાં માતાજી અને બેઠેલો ધવરાવતાં લોભણ તો પાપરા એવો
જ પ્રેમ કરે છે કે

“કાં રે હીંકરી વગર તેડયાં આન્યાં બે.”

હીંકરીને પૂરા થયે પછી હિંચા હિંચા વગર, એને મુખકુંખના
અમાચાર પછી ખૂંચા વગર સીધીસીધી આવ્યા પ્રશ્નો હુમલો શા મટે
માથે છે? એટલા મટે કે માવતરને તો ચોતાની આબડ વઢાલી છે.
મૂંચલી જેમ ચિકારીઓથી ઘેરાય તેમ આવા આક્રમણ વચ્ચે વીંટળા
યેલી હીંકરી આખરે જ્યારે સાધની પાસે ભય છે, ત્યારે ભાઈ બાલી
હટે છે કે

“બહે રે બેની વગર તેડયાં આન્યાં બે.

“ઉઠો વહુજી ઉનાં પાણી મેલો ને
સેંજલને ચોળીને નવરાવો બે,

એ જ રીતે લોભણએ હુમલેલી બહેનને પાણી પાણી મારી નાંખે
બાલી હટે છે

“તારી ભાણીને પીયર વળાણુ; તમે જન્મારે
મોહનરાયનું” સૂત્ર

બાર બાર વરસ ચર્ચા સાસરીમાં રીજાતી બહેનને મળવા મ.
જરૂરો વેલ્ય બેઠીને ભય છે અને પાણી ભરતી બહેન એ વિસરાયલા
બીરને કેવી રીતે ઓળખી કાઢે છે.

ઝોળખ્યોઝોળખ્યો રે માની આંખનુંની અબ્જસાર,
ભાખની બોલાસો વીરને ઝોળખ્યો રે.

અને પછી તો ભાઈનાં સ્વાગત : ભાઈની પયારી : આખી રાત એ
પયારી પાસે બેસીને અંતરની કોયલા ઉઘાડી કરેલી મુખકુંખની વાતો
વેદનાભર્યા બીરે બહેનને પોતાના સાસરીમાં ઉઠીને પોતાની સાથે બાલક

